

Сергій Добржанський (м. Чернівці)

Губернські міста Правобережжя: порівняльний аналіз розвитку в другій половині XIX – на початку XX ст.

У статті здійснено порівняльно-історичний аналіз розвитку губернських міст Правобережної України (Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський) в другій половині XIX – на початку XX ст. Простежено специфіку активності впровадження міських реформ, наявність і рівень житлової та транспортно-побутової інфраструктури, зміни чисельності й складу населення.

Основними джерелами виступили офіційні статистичні дані, зокрема Київського одноденного перепису населення 1874 р., Всеросійського перепису населення 1897 р., відомостей Центрального Статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Виконання поставлених завдань здійснено з урахуванням впливу на розвиток губернських центрів низки об'єктивних та суб'єктивних факторів: наявність і час проведення залізничних шляхів, наближеність до торгових шляхів, господарська та географічна специфіка, історичні особливості, політична кон'юнктура тощо.

Ключові слова: місто, перепис, інфраструктура, губернський центр, соціальна структура.

Serhii Dobrzhanskyi

The Provincial cities of Right-bank Ukraine: comparative analysis of Development level in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth century

The article made the comparative historical analysis of the provincial cities of Right-Bank Ukraine (Kyiv, Zhytomyr, Kamianets-Podilskyi) in the second half of XIXth – the beginning of the XXth century. The activity level of implementation of urban reforms, the presence and the level of residential also transportation, and household infrastructure, the changes of abundance and composition of the population were observed.

The main sources were the official statistical data, in particular Kiev one-day census in 1874, The All-Russian population census of 1897, the data of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire. The execution of the assigned tasks was made with the influence on the development of provincial centers by the number of objective and subjective factors: the presence and the time of railroad holding, the proximity to the trade routes, economic and geographical specificity, historical features, the political situation, etc.

Keywords: city, census, infrastructure, provincial center, social structure.

Сергей Добржанский

Губернские города Правобережья: сравнительный анализ развития во второй половине XIX – начале XX вв.

В статье осуществлен сравнительно-исторический анализ развития губернских городов Правобережной Украины (Київ, Житомир, Каменец-Подольский) во второй половине XIX – начале XX в. Простежено специфику активности внедрения городских реформ, наличие и уровень жилой и транспортно-бытовой инфраструктуры, изменения численности и состава населения.

Основными историческими источниками выступили официальные статистические данные, в частности Киевской однодневной переписи населения 1874 г., Всероссийской переписи населения 1897 г., сведения Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел Российской империи и др. Выполнение поставленных задач осуществлено с учетом влияния на развитие губернских центров ряда объективных и субъективных факторов: наличие и время проведения железнодорожных путей, близость торговых путей, хозяйственная и географическая специфика, исторические особенности, политическая конъюнктура.

Ключевые слова: город, перепись, инфраструктура, губернский центр, социальная структура.

Роль міст у соціально-економічному, політичному та культурному житті суспільства завжди була показником добробуту кожної держави. Зосередження у великих центрах основних промислових потужностей неодмінно поєднувалося із інтенсифікацією взаємозв'язку виробничої сфери з освітнім простором, посилювало вплив повсякденних реалій на форми і методи їх репрезентації в духовному житті. На сьогоднішній день, за даними Державної служби статистики, відсоток міського населення України сягає 70%. Більшість його зосереджена у великих полісах – Києві, Дніпрі, Харкові, Одесі, Львові та ін., які є рушіями суспільного прогресу. Центри регіонів та адміністративно-територіальних одиниць у будь-який історичний період виконували роль консолідуючого осередку для місцевого населення, сприяли самореалізації особистості. Однак подібну схему не можна назвати статичною, оскільки залежно від географічних особливостей, специфіки розвитку транспортної інфраструктури, політичних факторів та ін., спостерігалися й зміни у статусі міст. Зважаючи на це, перед сучасною наукою актуалізується завдання вивчення особливостей урбанізаційних процесів в Україні у попередні періоди, зокрема часів Російської імперії, перш за все, «доби великих реформ» 1860–1880-х рр. та наступних десятиліть.

Вибір тематичного вектору – губернські центри Правобережної України (Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський) в другій половині XIX – на початку XX ст. – здійснено з урахуванням наявності в сучасній історіографії низки праць, у тому числі й останніх років, присвячених окремим аспектам історії міст регіону

(О. Будзея, С. Єсюніна, А. Задорожнюка і О. Рєнта, В. Молчанова, О. Прищепи, А. Седляра, Н. Шкільнюк та ін.)¹. Разом із тим, доцільно зауважити, що є потреба у проведенні компаративного порівняльного аналізу та виокремленні основних тенденцій розвитку за ключовими параметрами. Джерельною базою представленої студії виступили матеріали переписів населення (Київського одноденного 1874 р., Всеросійського 1897 р.), щорічників, які друкував на початку XX ст. Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, тогочасні історико-статистичні довідники, матеріали періодики тощо.

Першим обраним нами параметром для порівняння стали терміни та особливості імплементації міської реформи 1870 р. За цим показником виділявся Київ, у якому вже в 1870 р. (тобто коли було затверджено відповідне «Положення») відбулися вибори гласних. Право взяти в голосуванні отримали лише 3,22 тис. жителів (із понад 125 тис.), однак це був серйозний крок влади на шляху розвитку місцевого самоврядування, надання населенню можливості самостійно формувати і розпоряджатися бюджетом².

Інакшою, з точки зору хронології реалізації реформи, була ситуація в Житомирі та Кам'янці-Подільському. В обох випадках відповідна підготовча робота тривала декілька років. Так, після п'ятирічної роботи у Житомирі спеціальної Комісії, яка розглядала пропозиції щодо запровадження «Міського Положення» 1870 р., Державна рада постановила застосовувати його «поступово, з урахуванням місцевих міркувань, з дозволу міністра внутрішніх справ»³. Лише на

¹ Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.; Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. – Хмельницький: Мельник А.А., 2015. – 335 с.; Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – середини XX століть / Упоряд. К. Діса, О. Бетлій, О. Мартинюк. – Київ: Дух і Літера, 2016 – 328 с.; Задорожнюк А.Б., Рєнт О.П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 270 с.; Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 318 с.; Прищепи О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 258 с.; Седляр А. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892–1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. – 20 с.; Шкільнюк Н.М. Міста Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна структура, адміністративний та економічний аспекти: дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2017. – 272 с. та ін.

² Глизь Ю.І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – К., 2016. – С. 37, 39–40.

³ Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. - Т. L (1875). – Ч. I. – № 54640. – СПб., 1877. – С. 462–464.

початку 1877 р. в Житомирі, а у 1878 р. – в Кам'янці-Подільському, відбулися перші вибори міської думи. Варто зауважити, що місцеві жителі були зацікавлені у прискоренні цього процесу і зверталися з відповідними проханнями до губернаторів та генерал-губернатора. Така поведінка пояснюється їх прагненням розширити власні повноваження і вплив на розвиток міст, насамперед, фінансово-податкову політику. Натомість позиція влади – зволікання і тривала підготовка, пояснюється побоюваннями щодо можливого зростання впливу польського та єврейського населення в результаті проведення реформи⁴.

Порівняння демографічних показників також засвідчує домінування Києва. За даними одноденного перепису в 1874 р. у ньому проживало 127,25 тис. осіб, у тому числі близько 10,5 тис. осіб в передмістях – Шулявці, Солом'янці, Протасовому Яру, Байковій горі, Деміївці та Саперній Слобідці. У місті знаходилося майже 10,7 тис. житлових і 9,2 тис. нежитлових будівель; найбільше – у Плоській та Либідській частинах, найменше – Палацовій та Печерській. У даному випадку мова йде про розподіл за престижністю, адже для незаможного населення властива більша густота. Двоповерхових будинків у місті було 13,3% від загального числа, трьох- та більше – 1,7% (зокрема, три п'ятиповерхові)⁵. Майже третина житлових приміщень (28%) побудувалася після 1864 р., що свідчить про швидкий розвиток Києва протягом наступного десятиліття.

На жаль, у Житомирі та Кам'янці-Подільському подібні окремі переписи населення не проводилися, однак відомо, що навіть у 1897 р. вони не змогли зрівнятися з наведеними демографічними показниками. На той час чисельність їх населення становила лише 65,9 тис. та 35,9 тис. осіб відповідно. При цьому якщо Житомир суттєво випереджав найбільші повітові

міста губернії (наприклад, у Рівному проживало 24,57 тис. осіб, Кременці – 17,7 тис. осіб і т. д.), то із Кам'янцем-Подільським конкурувала Вінниця (30,56 тис. осіб)⁶. Така ситуація багато в чому обумовлювалася відсутністю залізниці, яка б вела до губернського центру. Цей вид транспорту був вагомим чинником прискорення урбанізаційних процесів у будь-якому населеному пункті. Залізничне сполучення до Кам'янця-Подільського почало будуватися лише з 1909 р., а регулярний рух започатковано в 1913 р. До революції 1917 р. губернський центр вже був достатньо інтегрований до навколишньої системи залізниць, однак концесіонери Російської імперії обговорювали можливі способи транспортного з'єднання регіону із Західною Україною та Балканами, що мало, передусім, політичне та загальнодержавне підґрунтя. У 1910 р. тутешня газета «Подолія» писала з приводу побудови єдиної залізничної магістралі від Адріатичного моря до столиць: «Будівництво цього шляху, який, крім того, перетне біля Старокостянтинова запроєктований «Індійський шлях» (про нього так багато нині розмов: Варшава – Дубно – Старокостянтинів – Умань – Джанкой – Керч – Батум – Тегеран), для нашого краю матиме величезне значення. Всі товари, які раніше йшли в Центральну Росію зі Середземного моря через Чорне й Одесу, підуть напряму через Румунію і далі по Росії: Кам'янець – Проскурів – Шепетівка – Новоград-Волинський – Жлобин – Петербург»⁷. Втім, ці плани не вдалося реалізувати у зв'язку із початком Першої світової війни, а пізніше – революційних подій, коли на першому плані перебували проблеми зовсім іншого порядку.

У 1897 р. в Києві проживало 247,72 тис. осіб або на 195% більше, ніж у 1874 р., тобто за чверть століття населення збільшилося вдвічі. Соціальна структура демонструвала кількісне домінування міських станів (почесні громадяни, купці, міщани, цехові) – 43,6% та вихідців із

⁴ Шкільнюк Н.М. Вказ. праця. – С. 110.

⁵ Киев и его предместья Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным Отделом Императорского Русского Географического Общества. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1875. – С. 3, 276, 280–281.

⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. Стат. комитетом М-ва в. дел; Под ред. Н.А. Тройницкого. – [Вып.] VIII. Волынская губерния. – СПб: Тип. кн. В.П. Мещерского, 1904. – С. 1; Там же. – [Вып.] XXII. Подольская губерния. – С. 1.

⁷ Цит. за: Будзей О. Запізнілий Кам'янець-Подільський // Подолянин. – 21 жовтня 2014 р. – Режим доступу: <http://podolyanin.com.ua/history/8073>.

села – 39,5%. Значно менше представництво мали дворяни та чиновники (12,6%), духовенство (1,5%). У якості рідної мови більшість населення визнавало російську (54,2%), українську (22,23%), єврейські мови (12,1%), польську (6,7%)⁸. Натомість для Житомира була характерна вища частка міських станів (68,2%) та менша сільських (15,8%); а також переважання єврейського населення (49,4%)⁹. Проміжне місце займав Кам'янець-Подільський із 61,4% купців та міщан, 19,4% вихідців із села; 44,8% населення, що розмовляло єврейськими мовами, 27,4% – українською, 20,6% – російською¹⁰. У такому розподілі значну роль відіграли історичні передумови (перебування правобережних земель у складі Речі Посполитої) та державна політика центральних органів влади (штучне стимулювання зростання кількості вихідців із російських губерній, смуга осілості для єврейського населення тощо).

Аналіз рівня розвитку фабрично-заводської промисловості демонструє її слабкість у всіх містах Правобережної України (за винятком Києва). Головною причиною такого стану речей, крім вже згадуваних чинників, є сільськогосподарська спеціалізація регіону. Для прикладу, дослідник історії Поділля В. Гульдман, перераховуючи промислові потужності Кам'янець-Подільського станом на 1887 р., вказував, що у місті діяло лише 18 підприємств: «пивоварний завод 1, тютюнова фабрика 1, ватна 1, шкіряних установ 4, установ мінеральних вод 2, типографій 2, фотографій 2. Загальна сума фабрично-заводської промисловості сягає до 66 552 руб.»¹¹. Зауважимо, у кількісному та якісному відношенні ці показники є досить невеликими. Поряд з цим, історик зазначав, що губернському центру належало 1614 дес. орної землі при м. Смотрич. Ці угіддя здавалися в оренду і місто щороку отримувало 12,234 тис. руб.¹¹

Досить репрезентативні дані щодо розвитку губернських центрів на початку ХХ ст. пред-

ставлені у статистично-довідковому виданні «Міста Росії у 1904 р.», яке було підготовлене Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ Російської імперії і вийшло друком у 1906 р. Із нього ми дізнаємося, що за показниками зайнятості робітників на Правобережжі лідирувала київська околиця Деміївка (2,13 тис. осіб). Цей населений пункт не вирізнявся наявністю потужної промисловості, однак він був суто пролетарським районом, який забезпечував Київ робітничими кадрами. Описана на прикладі демографічної статистики нерівномірність у розвитку губернських центрів спостерігалася й по відношенню до фінансового становища. За рівнем витрат на першому місці знову ж таки перебував Київ (понад 3 млн руб.). Його показники майже у 8 разів перевищували потреби Житомира (0,393 млн руб.) та в 17,6 разів – Кам'янець-Подільського (0,17 млн руб.). При цьому останнє місто обійшли навіть Бердичів (188 тис. руб.) і Черкаси (176,4 тис. руб.), дещо наблизилася – Вінниця (111 тис. руб.). Звичайно, в даному випадку доцільно брати до уваги чисельність населення, однак тут теж простежувалася невідповідність. Так, у Києві на одного жителя витрачалося 9,5 руб., Житомирі – 4,4 руб., Кам'янець-Подільському – 4,3 руб. Такі, відносно високі в масштабах регіону, витрати бюджету поєднувалися із заборгованістю всіх перерахованих міст. Її розмір для Києва становив 2,7 млн руб., Житомира – 0,47 млн руб., Кам'янець-Подільського – 0,21 млн руб.¹² Варто уточнити, що ці дані демонструють постійну тенденцію на початку ХХ ст., оскільки наприкінці ХІХ ст. ситуація була дещо іншою. Так, за 1885–1887 рр. витрати Кам'янець-Подільського перевищували прибутки лише на 7,4 тис. руб. Більше всього коштів йшло на утримання будівель, вулиць та освітлення (23,7%), управлінського апарату (19,2%), військові постой та повинності (15%), утримання поліції (9,85%) та ін.¹³

⁸ Первая всеобщая перепись населения... – [Вып.] XVI. Киевская губерния... – С. 1, 82–83, 90.

⁹ Там само. – [Вып.] VIII. Волынская губерния... – С. 3, 36–39, 88.

¹⁰ Там само. – [Вып.] XXII. Подольская губерния... – С. 1, 98.

¹¹ Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания; Подольский губерн. стат. комитет. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1889. – С. 307–308, 332–333.

¹² Города России / Центр. стат. ком. МВД. – Т. 1: Города России в 1904 году. – СПб.: Типо-лит. Ныркина, 1906. – С. 156–157.

¹³ Гульдман В.К. Указ. соч. – С. 317, 321.

До 1904 р. населення губернських центрів зросло до: 320,53 тис. осіб у Києві, 88,43 тис. осіб у Житомирі, 40,13 тис. осіб у Кам'янці-Подільському. Ці дані вкотре демонструють наростання демографічного контрасту між містами.

Таблиця 1
**Динаміка зростання населення
губернських центрів Правобережної України
(кінець XIX – початок XX ст.)**

Рік	Київ (тис. осіб)	Житомир (тис. осіб)	Кам'янець- Подільський (тис. осіб)
1897	247,7	65,9	35,9
1904	320,53	88,43	40,13
1914	520,5	90,7	49,94
1916	615	100,1	54

Порівняльний аналіз житлових умов демонструє найвищу густоту населення в Києві та Кам'янці-Подільському, де на одну особу припадало 29,6 і 35,1 квадратних сажнів (1 сажень \approx 2,13 метра) території відповідно. У найбільшому місті регіону – Києві, середні показники кількості проживаючих в одній житловій будівлі склали 23 людини. На той же час у Житомирі було 46,1% брукованих вулиць, Кам'янці-Подільському – 64,4%. Подібні дані по Києву відсутні, однак відомо, що цей вид інфраструктури почав з'являтися в місті ще з 1842 р., а у 1861 р. було навіть створено спеціальний Комітет бруківки кам'яних мостових. Одноденний перепис 2 березня 1874 р. зафіксував наявність більше третини брукованих вулиць¹⁴. Про високий рівень розвитку Києва в цьому відношенні свідчить і той факт, що у 1910 р. було надано дозвіл на купівлю 1 тис. квадратних сажнів гранітних кубиків¹⁵. Подібно до цього місто лідирувало за показником використання керосинового

(2.485 тис. ліхтарів), газового (1,75 тис. ліхтарів) та електричного (414 ліхтарів) освітлення. Про мінімальне використання останнього виду енергії можна говорити лише по відношенню до Житомира (74 ліхтарів). Загалом, беручи до уваги традиційне керосинове освітлення, можна зробити висновок, що на початку XX ст. за згаданими показниками губернські центри Правобережної України вирізнялися належним рівнем (всього – 3,9 тис. ліхтарів).

Неоднозначною була ситуація з медичним обслуговуванням населення. Для прикладу в Деміївці навіть функціонувала установа, що обслуговував винятково робітників. Це пролетарське передмістя з другої половини XIX ст. розвивалося досить швидко: у 1874 р. в ньому проживало понад 10 тис. осіб та розміщувалося більше 500 житлових будівель, а вже у 1904 р. – 16,34 тис. та 1,33 тис. відповідно¹⁶. У Києві, Кам'янці-Подільському та Житомирі один лікар припадав на 701, 1175 та 3275 жителів; кількість лікарень становила 44 (з них 28 приватних), 7 та 4 відповідно. Перше місто лідирувало й за рівнем розвитку транспортної та комунікаційної мережі. На початку XX ст. у ньому функціонували трамвайний рух, телеграф та найбільше проживало користувачів телефоном (1 абонент на кожні 182 жителі). Аналіз цін на продукти першої необхідності дозволяє говорити про їх вищий рівень у Києві, менший – Кам'янці-Подільському та Житомирі¹⁷. Щоправда, варто констатувати, що для різних районів одного населеного пункту були характерні суттєві розбіжності, особливо враховуючи околиці.

Узагальнити інформацію щодо росту та співвідношення населення губернських центрів протягом досліджуваного періоду дозволяє доповнення фактологічного матеріалу статистичними даними за 1914 р. Так, у цей час в Києві проживало 520,5 тис. осіб, Житомирі – 90,7 тис. осіб, Кам'янці-Подільському – 49,94 тис. осіб¹⁸.

¹⁴ Слюдікова Т. Забудова і благоустрій м. Києва в XIX–XX ст. (продовження) // Архіви України. – 2009. – № 3–4. – С. 48.

¹⁵ Центральний державний історичний архів, м. Київ, ф. 442, оп. 661, спр. 234, арк. 2–7.

¹⁶ Киев и его предместья Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным Отделом Императорского Русского Географического Общества. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1875. – С. 3, 276.

¹⁷ Города России... – Т. 1: Города России в 1904 году... – С. 100–152.

¹⁸ Ежегодник России. 1914 г. (год одиннадцатый) / Центральный статистический комитет МВД. – Пг.: Тип. Штаба Петроградского военного округа, 1915. – С. 135.

Динаміка за 1897–1914 рр. в процентному відношенні була наступною: 110%, 138% та 139% відповідно. Втім, у такому форматі цифри не відображають наростання розриву між Києвом, з одного боку, та Житомиром і Кам'янцем-Подільським, з іншого. Якщо у 1897 р. населення першого було більшим у 3,75 та 6,9 рази за інші два, то в 1914 р. ці цифри зросли до 5,7 та 10,4 разів відповідно.

Таким чином, історико-порівняльний аналіз основних статистичних даних, що стосуються демографічної динаміки губернських міст Пра-

вобережної України, показників розвитку їх транспортної та побутового-житлової інфраструктури, дозволяє стверджувати, що протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відбувалося досить швидке наростання різниці між центром генерал-губернаторства – Києвом, з одного боку, та Житомиром і Кам'янцем-Подільським, з іншого. По відношенню до останніх двох стримуючими факторами виступала низка чинників – політичний статус, економічна спеціалізація, історичні передумови, темпи розвитку залізничних шляхів та ін.

References

1. Budzei, O. (2014). Zapiznilyi Kam'ianets-Podil'skyi. *Podolianyn – Podolian*. Retrieved from: <http://podolyanin.com.ua/history/8073>. [in Ukrainian].
2. Budzei, O. (2005). *Vulytsiamy Kam'iansia-Podil'skoho*. Lviv: Svit. [in Ukrainian].
3. Dysa, K., Betlii, O., Martyniuk, O. (Comps.). (2016). *Zhyvuchy v modernomumisti: Kyivkintsia XIX – seredyny XX stolit*. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
4. Guldman, V.K. (1889). *Podolskaya guberniya. Opyit geograficheskogo-statisticheskogo opisaniya*. Kame-nets-Podolskiy: Tip. Podolskogogubernskogopravleniya. [in Ukrainian].
5. Hlyz, Iu.I. (2016). *Kyivska miska дума: struktura, skladhlasnykh, diialnist (1871–1914 rr.)* [Kyiv City Council: structure, compositionofglasny, activity (1871–1914)] (Candidate'sthesis). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Molchanov, V.B. (2005). *Zhyttie vyirivenmiskoho naseleння Pravoberezhnoi Ukrainy (1900–1914)*. Kyiv: In-tistorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Pryshchepa, O.P. (2010). *Mista Volyni u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* Rivne: PP DM. [in Ukrainian].
8. Sedliar, A. (2009). *Sotsialno-ekonomichna diialnist orhanivmiskoho samovriaduvanniana Volyni ta Po-dilli (1892–1918 rr.)* [Socioeconomicactivityoftheinstitutions oflocalgoverningonthelands ofVolynandPodillya (years 1892–1918)] (ExtendedabstractofCandidate'sthesis). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Shkilniuk, N.M. (2017). *Mista Volynskoi hubernii u druhii polovyni XIX – napochatku XX st.: sotsialna struktura, administratyvnyi ta ekonomichni aspekti* [The towns of Volhynian Governorate in the second half of the XIX and the beginning of the XX centuries: social structure, administrative and economic aspects] (Candidate'sthesis). Ternopil. [in Ukrainian].
10. Sliudikova, T. (2009). *Zabudovaiblahoustrii m. Kyieva v XIX–XX st. (prodovzhennia)*. *Arkhivy Ukrainy – ArchivesofUkraine*, 3–4, 47–65. [in Ukrainian].
11. Yesiunin, S.M. (2015). *Mista Podillia u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: monohrafiia*. Kholmnytskyi: Melnyk A.A. [in Ukrainian].
12. Zadorozhniuk, A.B., Reient, O.P. (2008). *Pro-myslove vyrobnytstvo v mistakh i mistechkakh Podil'skoi hubernii kintsia XIX – pochatku XX st.* K.: Instytutistorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].